

Ekvivalencia és ellentét a retorikai kérdésben

Látványosan két, egymással össze nem egyeztethető, egymást kizáró fogalom szerepel a címben. Hiszen a jelentésemélet szerint az ekvivalencia szavak/mondatok szemantikai/logikai egyenértékűsége, adott situációban egymással fölcserélhetősége, az ellentét pedig szemantikai/logikai szembenállás. Viszont az általam vizsgált nyelvi-stiláris-retorikai jelenségben, a retorikai kérdésben ez a kettő: ekvivalencia és ellentét együtt és egyszerre van jelen.

Retorikai kérdésnek (interrogatio), azaz „alakzatként konvencionális hatáskeltő eszköznek [...] a kérdő mondatként megfogalmazott (konvencionálizálódó nyelvi jelzésekkel is megerősített) »állítást«, »felszólítást« és »értékelést« tekintjük” KOCSÁNY PIROSKA szerint (A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Az alakzatok világa*. 2. A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 8). Ez a meghatározás már előlegezi mondanóm egyik fontos gondolatát: mivel a retorikai kérdés grammatikai formája és funkciója ellentmond egymásnak, a kérdő alakú mondat nem a kérdezőszóval, hanem más funkcióval lesz egyenértékű, mint például a következő mondatpárokban: *Tehetek én róla?* 'Én nem tehetek róla.'; *Nem szégyelled magad?* 'Szégyelled magad!'; *Hát nem gyönyörű?* 'Gyönyörű!'. Valóban szemantika ilag ekvivalens a retorikai kérdés és a neki megfeleltethető implicit jelentés verbalizált alakja, mert a referenciális ekvivalenciájuk miatt (erről l. pl. KLAUDY KINGA, Fordítás. Bp., Scholastica, 1997. 1: 101) azonos a közléshelyzeti szinonimitásuk: *Ez nekik művészet?* 'Ez nem művészet'.

A retorikai kérdés és a benne implikálódó jelentésnek megfeleltethető állítás, felszólítás, óhajtás közötti, szemantikai megfordíthatóságon alapuló korreláció a következő ekvivalenciamodellebe foglalható bele:

Kiegészítendő állító kérdés	= Nyomatékos tagadás	<i>Mit bánja ő?</i> 'Ő nem bánja.'
Kiegészítendő állító kérdés	= Nyomatékos tiltás	<i>Mit izgulsz?</i> 'Ne izgulj!'
Kiegészítendő állító kérdés	= Nyomatékos állító felkiáltás	<i>Hogyan is tehetted?</i> 'Nem lett volna szabad megtenned!'
Kiegészítendő állító kérdés	= Tagadó óhajtás	<i>Ó, miért kell korán hazamenni?</i> 'Bárcsak ne kellene korán hazamenni!'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Nyomatékos tiltás	<i>Mit nem gondolsz?</i> 'Ne gondoldj ilyet!'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Nyomatékos állítás	<i>Ki ne tudná?</i> 'Mindenki tudja.'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Nyomatékos állító felkiáltás	<i>Mit nem adnék érte?</i> 'Sokat adnék érte!'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Állító óhajtás	<i>Miért nincs most se jó idő?</i> 'Bárcsak most is jó idő lenne!'
Kiegészítendő tagadó kérdés	= Állító felszólítás	<i>Miért nem jöztök már el?</i> 'Gyertek már el!'
Eldöntendő állító kérdés	= Nyomatékos állítás	<i>Ugye hogy igazam volt?</i> 'Igazam volt.'
Eldöntendő állító kérdés	= Nyomatékos tiltás	<i>Még ő beszél?</i> 'Ő ne beszéljen!'
Eldöntendő állító kérdés	= Nyomatékos tagadás	<i>Ez neked szép?</i> 'Ez nem szép.'
Eldöntendő tagadó kérdés	= Nyomatékos állítás	<i>Hát nem gyönyörű?</i> 'Gyönyörű.'
Eldöntendő tagadó kérdés	= Nyomatékos tagadás	<i>Csak nem mégy oda?</i> 'Nem mehetsz oda.'
Eldöntendő tagadó kérdés	= Állító felszólítás	<i>Nem jönnél el te is?</i> 'Gyere el te is!'

A megfordíthatóság egyenértékűséget feltételez, hiszen ahogy KIEFER állítja: „A szinonim kijelentések egymást implikálják, tehát logikailag ekvivalensek” (Jelentésemélet. Bp., 2000. 26), azaz logikai ekvivalencia is fennáll a retorikai kérdés és a benne implikálódó jelentés között: *Az talán nem káros?* 'Az is káros.', noha a retorikai kérdés formájának és a vele ekvivalens jelentésű mondatnak/nyilatkozatnak sokszor a logikai minősége is más. Természetesen, az ellentétes logikai minőségbe átcsapás nem nyelvileg kifejtetten, csak a tudatban megy végbe:

ÁLLÍTÓ KÉRDŐ FORMA = tagadó értelmű kijelentés TAGADÓ KÉRDŐ FORMA = állító értelmű felszólítás

Honnan tudnám? [‘Nem tudhatom.’]

Nem mégis innen? [‘Menj innen!’]

Az állítás és a tagadás olyan antonim párt alkot, amely mindig bináris oppozícióban fejez ki kontrarius ellentétet. Mivel azonban az állító és a tagadó mondat jelentése egymást teljesen kizárja, ezért ezek inkompatibilitásuk miatt ugyanakkor ellentmondást is képeznek. Bár joggal hisszük az állító és tagadó mondatokat egymást kizárónak, a retorikai kérdés esetében mégis az állító forma és a kontrarius tartalom (vagy a tagadó forma és a vele kontrarius jelentés) között egyenértékű viszony áll fenn. A retorikai kérdésnek szabályszerű sajátossága sok esetben az állító (vagy fordítva: a tagadó) forma és a vele ellentétes logikai minőség közötti megfelelés (RÁCZ ENDRE, A mondat fajtái: MMNy. 1968. 222), hiszen a tagadó értelmű az állító formájú, az állító értelmű viszont tagadó formájú (KÁROLY SÁNDOR, A mondatfajták. In: TOMPA JÓZSEF szerk., A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Bp., 1962. 2: 23—55; J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965. 197; RÁCZ 1968. 222; PÉTER MIHÁLY, A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 155; KOCSÁNY PIROSKA, A retorikus kérdés. In: PÉNTEK JÁNOS szerk., Szöveg és stílus. Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 1997. 256). Az ezekben a korrelációkban fellelhető oppozíciók természetesen nem kizárólag a retorikai kérdésre jellemzők, hanem hozzátartoznak a felelés formáihoz. BERRÁR szokásos módként veszi fel az igenlés mellett az állító kérdésre a tagadó feleletet, tagadó kérdésre az igenlőt (Magyar történeti mondat. Bp., 1957. 140). Hozzátehetjük ehhez azt, hogy míg a (BERRÁR által jellemzett) valódi kérdések esetében a kérdés — válasz ellentétes logikai minősége csak mint eshetőség jön számításba, addig a retorikai kérdésekben törvényszerűnek látszik az ellentétes logikai minőségbe való átcsapás (RÁCZ ENDRE, Az egyszerű mondat vizsgálata I. rész. In: DEME LÁSZLÓ — KÖVES BÉLA szerk., Magyar nyelvhelyesség. Bp., 1961. 236; KÁROLY i. m. 44; PÉTER MIHÁLY i. m. 155; KOCSÁNY i. m. 1997. 256).

A használatban különben a leggyakoribb a nyomatékos tagadást bennfoglaló állító alakú retorikai kérdés: *Ki hiszi ezt el?* ‘Senki sem hiszi el.’ Ilyenkor a negatio tagadó szó nélküli retorikai kérdéssel ekvivalens: *Hát van magának szíve?* ‘Magának nincs szíve’.

Sűrűn előforduló átváltási lehetőség még a nyomatékos állítással vagy felszólítással egyenértékű tagadó formájú retorikai kérdés is: *Hát nem megmondtam?* ‘Megmondtam’. Ilyenkor az állítás értékű retorikai kérdésben tagadó elem szerepel (tagadószó, tagadó névmás vagy tagadó határozószó, tagadó ige): *Nem takarodsz?* ‘Takarodj!’.

Az eddigi példák azt mutatták, hogy az ekvivalens mondatpárok egyben a n t o n i m o k is, hiszen állítás és tagadás képez kontrasztot, de úgy, hogy az egyik helyettesíthető az ellentétes előjelű formájával anélkül, hogy a mondat értelme és igazságértéke megváltoznék: *Hát normálisak ezek?* ‘Hát ezek nem normálisak’.

A retorikai kérdés formája által sugallt és a latens jelentésének egyenértékűsége mindig m o n d a t f a j t a - v á l t á s o n alapszik. Tehát a retorikai kérdés és az implikált jelentését megfogalmazó mondat mindig más mondatfajta-ba tartozva m o n d a t f a j t á k e l l e n t é t é t rejt magában:

Kérdő mondat: <i>Nekem akarod ezt bebeszélni?</i>	Felszólító mondat: ‘Nekem ezt ne beszéld be!’
Kérdő mondat: <i>Hol van igazság ezen a földön?</i>	Kijelentő mondat: ‘Nincs igazság ezen a földön.’
Kérdő mondat: <i>Ez nekik költészet?</i>	Felkiáltó mondat: ‘Ez nem költészet!’
Kérdő mondat: <i>Ó, miért nem érthette meg?</i>	Óhajtó mondat: ‘Bárcsak megérthette volna!’

A mondatfajta-változás: azaz explicit helyett az implicit mondatfajtaként értelmezés nem jár együtt m o d a l i t á s v á l t á s s a l. Mivel a retorikai kérdés soha nem valódi kérdés, formája és funkciója között nincs összhang, de éppen emiatt minősül kérdésalakzatnak. Tehát bár formájából

ítélve a retorikai kérdéssel látszólag kérdést tesznek fel, szerepe nem felvilágosítás kérése, hanem ismeretközlés, ezért lehet a) cselekvésre készítő felszólítás a modális alapértéke: *Már menni akartok?* 'Ne menjetek még!'; b) kívánságot rejtő óhajtás a modális alapértéke: *Miért nem lehet mindig jó idő?* 'Bárcsak mindig jó idő lenne!'; c) érzelmeknek hangot adó felkiáltás a modális alapértéke: *Az talán különb?* 'Az se különb!'; de egyes esetekben modális alapérték nélküli tényközlő szerepű megállapításnak minősül: *Talán én menjek el helyetted?* 'Én nem megyek el helyetted'. J. SOLTÉSZ is olyan állító alakú kérdéseket adhat Babits nyelvében, amelyek „állítás, kijelentés nyomatékos, érzelmileg színezett kifejezésére szolgálnak” (i. m. 194). Ilyen például Babits „Miért lázadsz” című verséből: *Lesed a holdat? És remegsz, hogy mit hoz a Holnap?* Illetve ebbe a fajtába tartoznak a *tudod?, látod?, érzed?, emlékszel?* közbeékelésszerű formái és az *ugye* vagy *úgy-e* mondatzótt és határozószótt tartalmazó kérdések.

Erős a felszólító mozzanat a retorikai kérdésekben LADÁNYI PÉTER meglátása szerint, „ugyanis a kérdező, aki tudja a választ, a kérdezettől nem információ végett, hanem valamilyen más céllal akarja a választ megtudni: válaszára szólítja fel. Így nemcsak szemantikusan, hanem rendszerint pragmatikusan is egyenértékűek a cicerói-retorikai kérdés és a felkiáltás ilyen formái: »Ugy-e, milyen szép?«, — »Ó, milyen szép!«, »Meddig tűritek még...?« — »Ne tűrjétek tovább...!«” (A kérdő mondatok logikai analíziséhez. (Egy interrogatív logika vázlatja): NyK. 64. 1962: 195—6).

A retorikai kérdésnek és az implikált jelentésének megfeleltethető nyilatkozat p r a g m a t i k u s a n e g y e n é r t é k ű. De míg pragmatikailag a beszélő szándéka szerint a retorikai kérdések közvetett illokúciós beszédaktusok, és ezért felszólításként, parancsként, felkiáltásként, óhajtásként értelmezhetők, addig az interrogatívval egyenértékű jelentést megfogalmazó mondatok direkt beszédaktusokat fejeznek ki.

De a retorikai kérdés formája és implikált jelentésének verbalizált alakja alapvetően két sajtásban tér el: egyrészt intonációban, másrészt az emocionalitás fokában és az utóbbi vonzataként a stílusrétegben, illetve a szövegtípusban való felhasználhatóságban. Vagyis a retorikai kérdés nemcsak a valódi kérdő mondatoknak, hanem minden más mondatfajtának a hanglejtésétől is elüt az é r z e l e m k i f e j e z é s miatt. Expresszivitása éppen a formának és a funkciónak a ketős ellentétéből és ugyanakkor egyenértékűségéből fakad: kérdés — nem-kérdés, állítás — tagadás. Az emocionális közlésmód a legellentétebb hangvételű kifejezésmódhoz nyújt lehetőséget: lehet durva (*Még hogy én? Mit bánom én?*), illetve ünnepélyes, különösen a versekben (*De lehet repülni annak, / Ki teste rabszolgája lett, / Kinek már mindeneffelett / Csak „hő”-i és „kiló”-i vannak, / S ki csak csomó rút vegyi bomlás?* Tóth Árpád: A Palace-ban...).

Tehát bár a mondat/nyilatkozat denotatív jelentéselmei megegyeznek, ám épp a konnotatív-affektív összevetőik következtében teljes szinonimitásról nem beszélhetünk, mivel az explicit és a mögötte megbújó virtuális mondat/nyilatkozat más és más érzelmi asszociációkat kelt, és így az esetek jó részében tartalmi ekvivalenciájuk ellenére sem helyettesíthetők egymással. Noha szemantikailag, pragmatikailag, logikailag ekvivalensek, csakhogy s t í l u s é r t é k - k ü l ö n b s é g van közöttük, s t í l á r i s v á l t o z a t o k a t hoznak létre az eltérő nyelvi megformáltsággal (*Tudod, kivel játssz? Velem ne szórakozz! Velem nem szórakozhatsz.*). Helyettesíthetőségüket éppen eltérő stílusminősítésük, illetve különböző stílusrétegbe illésük korlátozza, szabja meg.

Nyelvünk rugalmasságának jele az, hogy különböző szinonim nyelvi formákban ugyanaz az implikáció bújik meg, állító és tagadó alakú, kijelentő és feltételes módú ígét tartalomzó retorikai kérdés állító felszólítást egyformán magában foglalhat: *Abbahagyod végre? Nem hagyod végre abba? Abbahagynád végre? Nem hagynád végre abba?* 'Hagyd abba!'. Bár láthatóan több retorikai kérdés is egyenértékű a referenciális ekvivalencia miatt, mégis az egyes formák az érzellemmel telített közlésmódot többnyire két emocionális szélső pont felé tolják el: a durvább, illetve az udvarias kérő hangnem irányába: a kijelentő módú ígés formák támadók, a feltételes módúak felszólításnyihítók. Noha a logikai minőség átcsapása — mint a példa is mutatja — inkább csak árnya-

latnyi jelentéskülönbségeket teremt, stílusosan mégsem egyenértékűek ezek a formák, mert az állítók a pozitív, a tagadók pedig inkább a negatív reakciót valószínűsítik.

A retorikai kérdés és a nyelvi is megfogalmazható implikált jelentése retorikai hatás-keltés szempontjából sem ekvivalens. A retorikai kérdés sokkal hatásosabb, mint a vele jelenésben ekvivalens kijelentés értékű mondat/nyilatkozat, mert belső válaszadásra késztet, míg egy kijelentő mondat formájú megállapítás nem feltétlenül. Ráadásul burkoltan fejez ki buzdítást, csodálkozást, fenyegetést, nyomatékos ténymegállapítást stb., nem direkt módon, mint a kijelentés. Már pedig általános „tapasztalat, hogy a befogadókat könnyebben meggyőzi az, amit maguknak kell kikövetkeztetniük vagy az elhangzottakhoz hozzátenniük” (ROBERT BEAUGRANDE—WOLFGANG DRESSLER, Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Bp., 2000. 230).

Az interrogatio retorikai hatása egyrészt a hirtelen váltásból fakad, másrészt abból, hogy nyilvánvalóan érzékelhető a forma és a valóságos funkció összeférhetetlensége és egyben ekvivalenciája: egyrészt a mondatfajták, másrészt a logikai minőségek szintjén. Ehhez adódik még hozzá a valódi kérdés antiretorizáltságának és az interrogatio retorizáltságának összeütközése azáltal, hogy a retorikai kérdésben az ellentétes (kontrárius), sőt ellentmondó (kontradiktórius) gondolat és forma retorikai hatást kelt.

A retorikai kérdések bár nem információt tudakoló formák, mint a valódi kérdések, mégsem normasértők, mivel a retorikai szervezethez konvencionális egyenértékűségi megfeleltetési szabályai leírhatók: így beszélhetünk tagadással feléő állításról, állítással feléő tagadásról, felszólítás értékű kérdéssről, megállapítás értékű kérdéssről stb.

Láthatóan a retorikai kérdés ekvivalens a benne implikálódó antonim logikai minőségű és nem kérdő mondatfajtajú nyilatkozattal. Értelmezése „szemantikai fordítás” eredménye, azaz a felszíni szerkezet és a latens jelentés között szokásosan kontrárius (affirmáció — negáció, kérdezés — kijelentés, kérdezés — felszólítás, kérdezés — felkiáltás, kérdezés — óhajtás, állító kérdezés — állító felelet, kérdezés — tiltás stb. oppozíciók) megfeleltetések mutathatók ki, és ezek szabályszerű ekvivalenciák. A retorikai kérdésekben a kérdezett (az olvasó, a hallgató) kognitív művelete: szemantikai-logikai „átfordítása, átértelmezése” vezet el az értelemképzéshez, amely az oppozicionális alakok formája és funkciója (állítás — tagadás, kérdezés — felszólítás stb.) közötti szabályszerű egyenértékűségek miatt történhet meg. Ezek szerint a befogadó az együttműködési alapelv megvalósításával szemantikailag-pragmatikailag fejt meg a csak látszólag kérdő mondati, funkcióját változtatott üzenetet: a beszédszituáció, a szövegkontextus, esetleg a világismerete révén retorikai kérdéssé vált formát.

A retorikai kérdés és szemantikai ekvivalensei (felszólítás, megállapítás, felkiáltás, óhajtás) között bizonyíthatóan szinonimikus viszony áll fön. De mivel ezek stílusos fokozatbeli különbséget éreztetnek, udvariassági fokok szerint egymás variánsai, funkcionális ekvivalencia (KLAUDY i. m. 101) nincs közöttük, mert a retorikai kérdés nagyobb hírértékű és expresszívabb, mint a jelentésének megfeleltethető explikált formája.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA